

# Prelomna obdobja Izidorja Cankarja

---

ANDREJ RAHTEN

---

Pisati o življenju in delu Izidorja Cankarja ni lahka naloga. Ta vsestranski razumnik, umetnostni zgodovinar, pisatelj, literarni kritik, politik in diplomat sicer ni tako znan kot njegov slavn bratranec Ivan, a je v slovenski narodni zgodovini prav tako odigral pomembno vlogo.<sup>1</sup> France Stelè je v nekrologu, ki ga je napisal za *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, takole strnil njegovo delo: »Izidor Cankar je bil izreden kot človek in kot javni delavec. Bil je podjeten, bister in razgiban duh, ki ni nikdar miroval in se udeleževal na najrazličnejših področjih javnega življenja. Mogoče bi mu ne bili nepravilni celo, če bi rekli, da se je uspelega začetka kmalu naveličal in iskal nove naloge. Kakor je bil na primer z vsem srcem pri glavnem poklicu, univerzitetni profesuri, prav tako ga je z nekim olajšanjem zamenjal za diplomatski poklic, češ, tu sem dal svoje, več ne bi mogel. Povsod pa, kjer je poprijel, se je uveljavil iniciativno in dvigal kakovost dela. Težko je celo reči, če je sam smatral tisto področje, kjer se je najuspešnejše uveljavil, znanost, za svoj najvažnejši posel. Bil je v bistvu preveč umetnik, da bi se bil mogel podrediti interesom ozkega znanstvenega raziskovanja. Zanj velja v polni meri, kar je v romanu *S poti* zapisal o Fritzju: 'Za dobro zasukan stavek bi dal leto življenja.' Lahko bi ga označili celo, kot da je bil nemiren duh. V čem je bilo bistvo te nemirnosti, je veliko vprašanje. Gotovo je, da se ni nikdar rinil v ospredje kot stremuh, gotovo pa tudi, da je znal najti pota, ki so vodila do cilja, če se je odločil za akcijo.«<sup>2</sup>

---

Besedilo je nastalo za srečanje ob 90-letnici Oddelka za umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti dne 18. oktobra 2010 (op. ur.).

<sup>1</sup> V zadnjem času je sicer opaziti porast zanimanja za življenje in delo Izidorja Cankarja, o čemer pričata zlasti dve monografiji: Andrej RAHTEN, *Izidor Cankar – diplomat dveh Jugoslavij*, Ljubljana – Mengeš 2009; Ljudmil DIMITROV in Ljudmila MALINOVA-DIMITROVA, *Bagrjana in Slovenija. Ob dvajsetletnici smrti Elisavete Bagrjane in dvajsetletnici slovenske neodvisnosti*, Ljubljana 2011. Splošni biografski podatki v tem članku temeljijo večinoma na omenjenih delih.

<sup>2</sup> France STELÈ, Izidor Cankar, *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, IX, Ljubljana 1959, pp. 68–77.

V tem prispevku bodo predstavljena prelomna obdobja Cankarjevega družbenega udejstvovanja, pri čemer bo poudarek na njegovi politični in diplomatski poti. Ali če uporabim nedavno zapisano posrečeno oznako Mateja Klemenčiča, pisal bom o Cankarjevi »vzporedni dejavnosti, zaradi katere se je v posameznih življenjskih obdobjih bolj kot umetnosti posvečal politiki«.<sup>3</sup>

## Nesojeni voditelj katoliškega gibanja

Izidor Cankar se je rodil 22. aprila 1886 v Šidu (danes v Republiki Srbiji) kot prvi od sedmih otrok Andreja in Marije Cankar, rojene Huber.<sup>4</sup> Izidorjev oče Andrej je izhajal iz vrhniške krojaške družine. Leta 1878 je kot nadlovec pri 7. lovskem polku sodeloval pri okupaciji Bosne in Hercegovine. Med vrnitvijo na Kranjsko se je ustavil v Šidu, kjer je spoznal sremsko Nemko Marijo Huber in se z njo poročil. Prinesla mu je znatno doto, saj je izhajala iz bogate družine mesarja, trgovca in posestnika Andrije Huberja. V Šidu je Andrej leta 1885 v skladu z družinsko tradicijo odprl krojaško delavnico in konfekcijsko trgovino. V spominih Izidorjevega brata Franca beremo, da se je oče skupaj s svojim tastom vdal kvartopirskim strastem in zapravljal večino premoženja. Ko je leta 1893 bankrotiral, ga je župnik v Šidu iz usmiljenja vzel v službo za cerkovnika rusinske cerkve. Izidor je otroška leta preživel pri materini sestri Karolini, poročeni Hofbek. Pri njej je odraščal v precej bolj-ših razmerah, kot bi pri starših. Gibal se je v krogih premožnih družin sremskih Nemcev, kar je močno vplivalo na njegov kasnejši življenjski slog. V tetini hiši se je govorilo le nemško in hrvaško, zato se je Izidor slovensko naučil šele po tem, ko je leta 1897 prišel v Ljubljano, kamor sta mu pomagala priti bratranca Karlo in Ivan. Prvo leto so stanovali skupaj pri neki dijaški gospodinjji, nato pa se je Izidor preselil k teti Mariji, vdovi po stricu iz Šabca. Januarja 1898 je opravil sprejemni izpit in se vpisal na II. državno gimnazijo v Ljubljani. Čeprav se je že v 2. razredu čutil Slovenca, je občasno kot svoj materni jezik še navajal hrvaščino; od 6. razreda naprej pa je začel dosledno navajati slovenščino. V 4. razredu so ga kot odličnjaka sprejeli v Alojzijevišče in prestopil je na I. državno gimnazijo. Kot osmošolec je bil sprejet v Marijanišče, kjer ga je pod svoje okrilje vzel vplivni kanonik in kasnejši prelat Andrej Kalan, ki je pomembno vplival na njegove odločitve v mladosti in

<sup>3</sup> Matej KLEMENČIČ, Andrej Rahten, Izidor Cankar – diplomat dveh Jugoslavij, *Pilar*, IV/7–8, 2009, p. 261.

<sup>4</sup> O Izidorjevem družinskem poreklu podrobno Franc CANKAR, *Žlahta. Družinska kronika*, Maribor 1971.

nato poldrugo desetletje ostal njegov ključni zaveznik pri vzponu v okviru slovenskega katoliškega gibanja.

Po pisanju Franceta Koblarja je bil Cankar že v gimnaziji »sam svoj; zgodaj se je čutil nad drugimi in mislil mimo drugih, družbe ni iskal s komerkoli«. <sup>5</sup> Te značajske lastnosti je nato ohranil tudi v zrelih letih, ko je pogosto sprejemal odločitve, s katerimi si je nakopal vedno nove in nove nasprotnike. Še v prijavi za maturo leta 1905 je glede prihodnjega poklica zapisal – »neodločen«. Odločil se je za duhovniški stan. Bratranec Karlo, ki je poučeval verouk v Sarajevu in kasneje postal tajnik vrhbosanskega nadškofa Josipa Stadlerja, mu je to sicer odsvetoval. A odločili sta želja tete Karoline in vzpodbuda njegovega zaščitnika iz Marijanišča Kalana. Ta je po pričevanju brata Franca v Izidorju videl možnega naslednika Janeza Evangelista Kreka, enega od ključnih mož Slovenske ljudske stranke, ki je takrat začenjala pohod za prevlado v slovenskem političnem prostoru. Čeprav je temu nasprotoval vodilni katoliški ideolog dr. Aleš Ušeničnik, je Kalan svojega varovanca iz Šida vendarle usmeril v duhovniški poklic. Kot ugotavlja Koblar, naj bi se bil že neposredno po tej usodni odločitvi v mladem Izidorju oglašal »dvojni človek: tisti, ki se nagiba k umetnosti in teži po življenjski sprostotvi, in tisti, ki ga bogoslovni študij spravlja v notranje težave in ga muči zaskrbljenost zaradi duhovniškega poklica«. Da ni že takrat izstopil iz bogoslovja, je bila menda zasluga Kreka, ki ga je zgodaj pritegnil v svoj krščanskosocialni krog okoli glasila *Naša moč*. 18. julija 1907 je tako Izidor na željo tete Karoline bral novo mašo v Gibarcu pri Šidu. A predhodno si je zagotovil obljubo, da se ne bo ukvarjal s pastoralno dejavnostjo, ampak se bo lahko v celoti posvetil študiju umetnostne zgodovine. S Kalanovo podporo je odpotoval na katoliško univerzo v belgijski Leuven na enoletni študij estetike, obiskal pa je tudi London in Pariz. Konec leta 1913 je naposled iz umetnostne zgodovine diplomiral na dunajski univerzi.

Od leta 1911 je Cankar širšo javnost v reviji *Dom in svet* opozarjal nase s serijo *Obiski*, ko je intervjuval številne znane ustvarjalce iz sveta literature in umetnosti. V isti reviji je od leta 1913 v nadaljevanjih objavil tudi »poučni roman« *S poti*, ki velja za prvi slovenski esejistični roman. Prav pod njegovim urednikovanjem v letih 1914–1918 se je *Dom in svet* razvil v moderno slovstveno in umetnostno revijo. Sicer je bil vpoklican v vojsko za kurata, a se je na prošnjo knezoškofa dr. Antona Bonaventura Jegliča lahko vrnil na uredniško mesto. Konec prve svetovne vojne je pričakal kot urednik *Slovenca*, glavnega glasila Slovenske ljudske stranke.

<sup>5</sup> Izidor CANKAR, *Leposlovje – eseji – kritika* (ed. France Koblar), I, Ljubljana 1968, p. 318.

Prelomna doba prehoda iz habsburške monarhije v kraljevo Jugoslavijo je motivirala tudi Cankarja, da se je aktivno vključil v politično življenje. Vanj je vstopil skozi velika vrata: bok ob boku s ključno avtoriteto slovenske politike – dr. Antonom Korošcem. Pri tem je Cankar pokazal izredno odločnost, ko je šlo za obračun z »avstrijakanti«, ki so ostali zvesti deželnemu glavarju vojvodine Kranjske dr. Ivanu Šusteršiču. Ob dejstvu, da se je Korošec v Ženevi, kjer se je novembra 1918 začel pogajati s srbskim političnim voditeljem Nikolo Pašićem, zaradi intrig srbske diplomacije zadržal dlje, kot je bilo predvideno, je bil Cankar poleg dr. Janka Brejca eden od dveh predstavnikov Vseslovenske ljudske stranke, ki sta se udeležila sprejema *Prvodecembrskega akta* o ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS) v Beogradu.

## Umik iz visoke politike

S prevratom se je Cankarjev položaj v hierarhiji slovenskega katoliškega gibanja močno okrepil. Korošec je Cankarju v prevratni dobi najbolj zaupal, kar kažejo tudi pisma, ki mu jih je pošiljal iz tujine, ko je vodil pogajanja o prihodnji ureditvi nove države. Želja Andreja Kalana, da bi dediščino leta 1917 umrlega Kreka prevzel Cankar, se sicer ni izpolnila, saj se je na čelo stranke zavihtel Korošec. A kljub temu je vse kazalo, da Cankarja v politiki čaka obetavna prihodnost. Toda odločil se je drugače – iz politike se je umaknil in nastopil službo na novoustanovljeni ljubljanski univerzi. Leta 1920 je postal docent za zgodovino zahodnoevropske umetnosti in na univerzi ostal vse do leta 1936. Ko ga je njegov učenec Marijan Marolt nekoč vprašal, »kako je mogel tako hitro popolnoma opustiti politiko«, je odvrnil, »da v politiki ni več dela ali zanimivosti, ker ni več tistih časov kot ob deklaracijskem gibanju in v prvih mesecih nove države«. Ob tem je dodal: »Morda bo spet tako nanoslo, da bodo taki časi prišli, zdaj jih še ni.«<sup>6</sup> Šele dogajanja med drugo svetovno vojno so Cankarja motivirala, da se je vključil v politiko, ko je bilo ponovno na dnevni red postavljeno vprašanje državne ureditve in slovenskih meja.

Leta 1926 je Cankar sprejel verjetno najtežjo odločitev v svojem življenju: odločil se je za poroko z Ničo Hribarjevo. Bil je izobčen iz katoliške Cerkve, v odsotnosti knezoškofa pa je dekret o njegovi izključitvi moral podpisati prav njegov dobrotnik Kalan. Medtem ko je liberalno glasilo *Jutro* Cankarjevo odločitev problematizira-

<sup>6</sup> Zbirka člankov Marijana Marolta, Arhiv Simone Lukman.

lo, je konkurenčni *Slovenec* ob Cankarjevem »odpadništvu« molčal. Ta molk so nekateri pripisovali Koroščevemu posredovanju. Očitno tudi poroka ni prekinila medsebojnega spoštovanja. O naravi slednjega je Cankarjev učenec Marijan Marolt zapisal: »O sebi [Cankar] ni nikoli govoril, pač pa je o njem marsikaj povedal dr. Korošec, ki ga je visoko čislal. Enako je govoril Cankar z velikim spoštovanjem o Korošču tudi v poznejšem času, ko nista več toliko politično sodelovala, pač pa sta se sestajala kot prijatelja.« Kljub izstopu iz Cerkve pa v Cankarjevih »predavanjih in spisih tiste dobe ni bilo niti sence kakšnih proticerkvenih osti«. V katoliških krogih je prevladalo upanje, »da bo Izidor Cankar našel spet pot k Bogu«.

Med katoliško mladino je še naprej užival velik ugled, čeprav ni bil politično aktiven. Ko je mladi katoliški razumnik Ruda Jurčec leta 1934 objavil članek, v katerem je komentiral pristop Sovjetske zveze k *Pogodbi o definiciji napadalca* in izrazil skepsa nad blagodejnim vplivom sovjetske vrnitve v mednarodno politiko, je Cankar članek pohvalil. Jurčec je to komentiral z besedami, da mu je »Cankarjevo priznanje prav toliko vredno kot diploma s pariške univerze«. <sup>7</sup>

## Kraljevi poslanik v Argentini

Zunanja politika Kraljevine SHS je bila sicer v domeni srbskih političnih veljakov in dinastije Karadorđevićev. Podobno kot poveljevanje armadi je bil tudi diplomatski aparat v srbskih rokah. Slovenski poslaniki so bili maloštevilni, skoraj praviloma pa so izhajali iz vrst »zaslužnih« politikov, ki so se odlikovali v procesu oblikovanja jugoslovanske države. Takšen je bil dr. Otokar Rybař, nekdanji tržaški poslanec v dunajskem parlamentu in član jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci, ki je med drugim služboval v Bruslju in Tirani. Razen v Pragi, kjer so se med zadnjima svetovnjima vojnama zvrstili kar trije poslaniki slovenskega rodu (Ivan Hribar, Bogumil Vošnjak in Albert Kramer), v drugih evropskih prestolnicah ni bilo zaznati daljše slovenske prisotnosti v diplomatskem aparatu kraljeve Jugoslavije. Zanimivo pa je, da je do mesta poslanika v Washingtonu prišel znani slovenski pravnik Leonid Pitamic. Med pomembnejšimi diplomati velja omeniti še Antona Novačana, v letih pred nacistično aneksijo Avstrije (generalnega) konzula v Celovcu. To mesto je bilo s slovenske perspektive pomembno zaradi manjšine v Avstriji. Zaradi slovenske izseljenske skupnosti pa je bil za Slovence zanimiv tudi Buenos Aires, kjer je kot prvi poslanik slovenskega porekla služboval Ivan Schwegel

<sup>7</sup> Ruda JURČEC, *Skozi luči in sence (1914–1958)*, II, Buenos Aires 1966, pp. 452–453.

(Švegel), nekdanji avstro-ogrski konzul v ZDA in Kanadi, sicer eden redkih kraljevih diplomatov, ki so se diplomatskih veščin učili že v bivši državi. Vpliv slovenskih in hrvaških politikov na zunanjo politiko je bil majhen, še zlasti ob dejstvu, da so bili zdaj eni, zdaj drugi tudi po več let v opoziciji. Poslanci Koroščeve stranke so večinoma podpirali ravnanje jugoslovanske diplomacije, vendar so pri nekaterih problemih predlagali tudi drugačne rešitve. Njihovo odstopanje od prevladujoče zunanjepolitične strategije dvora in srbskega političnega vrha se je med drugim kazalo pri vprašanju sodelovanja s komunistično Rusijo.

Po Koroščevem posredovanju je bil 13. julija 1936 Cankar imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika Kraljevine Jugoslavije v Buenos Airesu. Tja je odpotoval 6. oktobra. 17. julija naslednje leto je dobil še akreditacijo za poslanika v Braziliji. O tem, kako se je vživel v novo diplomatsko življenje v mestu, v katerem je bila tudi močna slovenska izseljenska kolonija, priča pismo, ki ga je 7. avgusta 1937 napisal Miru Senekoviču. Slednji je namreč skupaj s soprogo Heleno po Cankarjevem odhodu v Buenos Aires bival v njegovem stanovanju na Prešernovi ulici v Ljubljani in pomagal voditi njegove posle v domovini. V omenjenem pismu lahko med drugim preberemo: »Tu živimo sedaj v veliki sezoni, tekamo od kosil k večerjam, zelo zaposleno, a dovolj žalostno veselje. V koloniji je red in mir, tako da se ne morem prav nič pritoževati nanjo – in kako bi lahko bilo, če bi se kdo z večjo ihto brigal za vse to!«<sup>8</sup>

V argentinski prestolnici je Cankar dočakal tudi začetek druge svetovne vojne. Razkosanje Slovenije med številne okupatorje leta 1941 je tudi njega vzpodbudilo, da se je podobno kot v prvi svetovni vojni aktivno vključil v narodnoobrambene dejavnosti; še toliko bolj, ker so tudi prvaki Slovenske ljudske stranke, ki so se z dr. Mihom Krekom na čelu po napadu sil osi umaknili v tujino, ocenili, da jim prekaljeni in uglajeni diplomat lahko zelo koristi. Cankar je sicer to vlogo sprejel, vendar ne brez kritične ocene nekaterih potez vodstva Slovenske ljudske stranke, ki je s Koroščevo smrtjo konec leta 1940 doživela močan udarec. V pismu Alojziju Kuharju 7. oktobra 1941 je Cankar zapisal, da bi se stranka morala zgledovati po Koroščevi politiki v prejšnji vojni in svoje interese podrediti narodnim. V pismu, ki ga je 31. januarja 1942 napisal Francu Snoju, je odkrito kritiziral tudi narodni program, ki so ga sprejele stranke v domovini (razen komunistov), saj se mu je zdel »izdelan naglo in površno«. S temi pripombami je jasno nakazal, da sicer namerava sodelovati z vodstvom stranke pri zagotavljanju mednarodne podpore, a si je oči-

<sup>8</sup> Cankarjevo pismo Senekoviču, 7. 8. 1937, Arhiv družine Senekovič. Zahvaljujem se kolegu Ljudmilu Dimitrovu, ki mi je dal na razpolago omenjeno pismo.

tno pridržal tudi pravico do ločenega mnenja. 9. februarja 1942 ga je jugoslovanska kraljeva vlada, ki se je med vojno zatekla v London, imenovala za pooblaščenega ministra in izrednega poslanika v Kanadi.

## Kanadsko obdobje

Še v začetku kanadskega obdobja je Cankar odločno odklanjal sodelovanje s komunisti. Ob odprtju poslaništva v Ottawi je uspešno organiziral tudi obisk kralja Petra II. V pismu, ki ga je 26. avgusta 1942 pisal srbskemu kolegu Savi Kosanoviću, je podprl tudi stališče emigrantske vlade v Londonu do poveljnika kraljeve vojske v domovini Draže Mihailovića. Obenem je obsodil odnos komunistov do »narodne vojske« v domovini, kjer vladata »strašno sovraštvo in smrtni boj«. Pismu je priložil poziv Draže Mihailovića, v katerem je slednji »zavzel pravilno stališče«, brati njegove besede pa naj bi bila prava »milina«. Cankar poleti 1942 očitno še ni dvomil, »kakšno stališče moramo zastopati proti partizanski kampanji«.<sup>9</sup> Kljub načelni protikomunistični drži pa je Cankar dvomil o smiselnosti prikrajanja novic iz domovine, ko je informativni urad v New Yorku v poročilih o »partizanih in prostovoljcih« prve preimenoval kar v »četnike«. Cankarju takšne metode niso bile všeč: »Ta način se mi ne zdi niti pošten niti smotern; partizani nas bodo razglasili za lažnike. ... Javno je treba priznati, da se zunaj dobro zavedamo, da se doma bojujejo tri skupine: četniki, prostovoljci in partizani. Oni imajo različne motive in cilje, ki jih je lahko precizirati. Ker ne poznamo dovolj razmer doma, ne kaže pobijati partizanskih bojevnikov, četnikom in prostovoljcem pa je treba dati opore in jim napolniti srca. Seveda ne vem, ali se dado 'srca napolniti', če še zdaj nihče ne ve, za kakšno domovino se bori, in se vlada tako vneto upira, da bi glede tega rekla avtoritativno besedo, čeprav vsa dežela to zahteva. Če bi rekla to besedo, bi se doma, upam, okrog nje zbralo vse, kar ni hitlerovsko in komunistično, bi sledilo njena navodila in komunisti bi ostali sami zase. Delali bi na lastno odgovornost, če se ne podredijo, vlada pa bi si ne lastila zaslug njihovega junaštva, a bi bila tudi svobodna do njih, medtem ko sedaj caplja za njihovimi samovoljnimi dejanji.«<sup>10</sup> Sploh pa so se Cankarju Mihailovićeve poročila o srbskih žrtvah zdela pretirana: »Razsodni ljudje ne bodo verjeli, da so Mihailovićeve podatki pravilni, ker pobiti

<sup>9</sup> Cankarjevo pismo Kosanoviću, 26. 8. 1942, Arhiv Republike Slovenije, Sektor za varstvo arhivskega gradiva II. svetovne vojne, Osebna zbirka Izidorja Cankarja [dalje: ARS, OZIC], fascikel 6.

<sup>10</sup> Cankarjevo pismo Kreku, 6. 8. 1942, ARS, OZIC, fascikel 6.

600.000 ljudi je preveliko in predolgotrajno delo; Hitler ni nikoli priznal, da je imel toliko mrtvih na ruski fronti.«<sup>11</sup>

Kosanović je s Cankarjevo podporo ministre v Londonu soočil tudi z vprašanjem o sodelovanju s Sovjetsko zvezo. 2. oktobra 1942 je ministrskemu predsedniku Slobodanu Jovanoviću poslal oster telegram, v katerem je poslanika v Moskvi Stanoja Simića obtožil, da je v pogovoru z ameriškim kolegom nasprotoval odprtju druge fronte v Evropi. Po Simićevem mnenju naj bi bilo koristno čim bolj oslabiti Sovjete in počakati na japonski napad nanje. Kosanović je od predsednika vlade zahteval takojšnje demantiranje »tako nevarnega in absurdnega tolmačenja našega stališča in naših interesov«. <sup>12</sup> Cankar, ki je telegram šifriral, je bil skeptičen glede rezultatov takšnih posredovanj. Prav tako je predvideval, da bodo kolegi na zunanjem ministrstvu Kosanovića obsojali zaradi intrig proti sodelavcu. A vseeno ga je odločno podprl: »Ker pa sem dovolj velik strahopetec, da se bojim, da bi me Vi imeli za strahopetca, sem tekst takoj šifriral in poslal. Če je Vaša informacija točna, nam stališče našega poslanika v Moskvi, neumno samo po sebi, dela veliko škodo. ... Moskva je danes za nas važnejša kot London ali Washington, toda tudi po protestu člana vlade se bodo naši odnosi s Sovjeti še naprej kvarili, kvarila pa se bo naprej tudi naša prihodnost. Zame je slaba tolažba, če vem, da sem s tem rešil svojo dušo, toda danes očitno nikomur izmed nas drugega ne preostane.«<sup>13</sup>

Čeprav se je v tistem času na vladnih sejah veliko razpravljalo o Sovjetski zvezi, pa je odnos večine ministrov do njene vloge ostal zadržan. Posebej moč dejavnik pri tem je bilo dejstvo, da Sovjetska zveza Mihailovićeve vojske ni priznavala za odporiško, ampak je podpirala samo partizane pod poveljstvom Josipa Broza - Tita.<sup>14</sup> Krek je bil v pismih Cankarju zadržan kot večina srbskih kolegov: »Sovjeti bodo verjetno najodločnejši nasprotniki Italijanov in bodo branili vsako raširitev Jugoslavije v talijansko škodo. Na drugi strani se bodo anglosaksonci zelo bali, da bi Sovjetska zveza direktno ali potom Jugoslovanov prišla na Sredozemsko morje in je mogoča nevarnost, da bi celo podpirali Italijane, samo da preprečijo preveliko moč Sovjetov v Sredozemlju. Na ta način bi se z našim narodom barantalo, namesto da bi vsi zavezniki branili enoglasno naše

<sup>11</sup> Cankarjevo pismo Snoju, 31. 8. 1942, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>12</sup> Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*, Zagreb 1981, p. 410.

<sup>13</sup> Cankarjevo pismo Kosanoviću, 5. 11. 1942, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>14</sup> Milan GROL, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, p. 199.

interese.«<sup>15</sup> Cankar je na sodelovanje s Sovjetsko zvezo gledal bolj pragmatično kot njegovi jugoslovanski diplomatski kolegi, še zlasti, ker sta prav oktobra 1942 Kanada in Sovjetska zveza izmenjali poslanika.<sup>16</sup>

Cankarjevo veliko zanimanje za sovjetsko diplomacijo je bilo tudi posledica njegovih prizadevanj, da bi se primorski Slovenci, ki so bili vse od *Londonskega pakta* leta 1915 izročeni na milost in nemilost Italiji, lahko po vojni vključili v novo Jugoslavijo. Pri tem je imelo ključno vlogo pristanišče Trst, kar je Cankar najpodrobneje opisal v pismu Snoju 23. avgusta 1943, ko je komentiral brošuro o tržaškem vprašanju izpod peresa vplivnega člana Slovenske ljudske stranke Franca Gabrovška: »Gabrovšek v svoji brošuri ni dokazal, da je Trst slovenski, marveč da je treba zopet ustvariti habsburško monarhijo, če naj Trst ne izhira. Trst bi bil v naših rokah velikanski politični in gospodarski handikap, naj se to še tako malodušno sliši. Italija ga ni pozabila in Nemčija, ko zopet pride do moči, bo nanovo silila k njemu. Trst v naših rokah spravlja v nevarnost ne samo svoje gospodarsko življenje, ampak ves slovenski narodni obstoj. Mi ga moramo držati le, če smo del velike sile, npr. Sovjetske unije ali Britanskega imperija, od katerih dveh možnosti se zdi prva v bodočnosti bolj realna.« Cankar je bil kritičen do poenostavljenih pogledov na pomen Trsta za slovenski gospodarski razvoj: »Neki Slovenec mi je pred kratkim naslikal bodočnost jugoslovanskega Trsta takole: Srednja Evropa bo vozila barke in blago vanj in iz njega, mi pa bomo sedeli v pristanišču in kasi-rali. To so le preveč preprosti računi. Slovenija je tako revna dežela – komunisti se bodo začudili, če jo začnejo kolektivizirati, kako malo dela bodo imeli – tako brez kapitala, širje podjetnosti in gospodarske razgledanosti po svetu, da tako velike luke ne bo mogla vzdrževati. Da stori vsaj najpomembnejše, bo prisiljena klicati v Trst tuji kapital, in dobro veste, kaj to pomeni. Tuji kapital izsesava, kar doseže, se navidez pokorava nacionalnim zakonom, a medtem razjeda vse nacionalno življenje. Kakor bi rad, ne morem te slike osvetliti z upanjem na dolgo dobo miru in tako trdnih mednarodnih povezanosti, da bi jugoslovanski Trst bil varen prav zaradi te mednarodne stabilnosti. Tudi prihodnja zveza narodov, naj bo kakršnakoli se bo ob svojem času obrabila in zopet se bodo uveljavili elementarni zakoni mednarodnega življenja: kar imaš, moraš moči braniti, ali sam ali v dobri zvezi z drugimi.«<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Krekovo pismo Cankarju, 24. 8. 1942, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>16</sup> Joseph Laurence BLACK, *Canada in the Soviet Mirror. Ideology and Perception in Soviet Foreign Affairs, 1917–1991*, Carleton 1991, p. 132.

<sup>17</sup> Cankarjevo pismo Snoju, 23. 8. 1943, ARS, OZIC, fascikel 6.

Podobno kot Cankar je tudi njegov slovenski diplomatski kolega na veleposlaništvu Kraljevine Jugoslavije, svetnik Vladimir Rybař, odločno zagovarjal sovjetsko karto. V pismih Cankarju se je zato čudil zadržanosti vlade, ki jo je takrat vodil Bořidar Purić, do slovanske velesile: »Zakaj naši nočejo nobenih ozkih stikov z Rusijo, ali ne vidijo znak časa? Ali jim je res potrebno, da gen[eral] Wilson opozarja in kritizira gotove elemente, ki mislijo, da se s pomočjo reakcije da vladati? Mi moramo vendar enkrat sprevideti, da je nova demokracija na pohodu, če ne, nas bode leva diktatura vse pograbila. Toda zastoj to našim gospodom tolmačiti, kajti oni se danes borijo, da zadrže že predominantna mesta, a ako ne – neka ide sve do vraga!«<sup>18</sup> V zagovoru povezovanja slovenskih narodnih zahtev z zavezništvom z Rusijo je bil Rybař zelo neposreden: »Edina mi je vera v Rusijo, ker verujem, da ona Jugoslavijo hoče, ne samo radi nas, ampak posebno radi sebe in ker verujem, da je prišla doba slovanstva. Edino Rusi nam želijo dati Primorje in Trst, ker ga v slovanski deželi tudi oni bodo imeli lažje, kakor pa ako ostane tujcu.«<sup>19</sup>

Zunanji ministri Velike Britanije, Sovjetske zveze in ZDA so na zasedanju v Moskvi v drugi polovici oktobra 1943 sklenili, da obnovijo Avstrijo. Ko ga je oktobra v Ottawi obiskal Gabrovšek, mu je Cankar lahko samo ponovil svojo skepsso glede možnosti priključitve Trsta in Celovca povojni jugoslovanski državi.<sup>20</sup> V zvezi s Koroško sicer ni zagovarjal maksimalističnih zahtev. Toda na plebiscitu leta 1920 določena avstrijsko-jugoslovanska meja se mu, kot je zapisal v enem izmed pisem Snoju, vseeno ni zdela pravična: »Glede Koroške sem prav tako mnenja, da ne smemo želei mnogo Nemcev, ker je mirno sožitje s sedanjo nemško generacijo nemogoče, ker jih tudi poubijati ne moremo in niti razseliti, če jih je preveč. Zato je treba s pogumom, ki je zdravi pameti lasten, odbijati zahteve tistih sanjačev doma, ki hočejo celo Koroško ali upajo, da bodo slovenizirali Celovec. Ni potrebno velikodušno jemati za mejo Dravo, kakor je bil pripravljen storiti Janez E. Krek, ko je v začetku tega stoletja prvič konkretno zasanjal Jugoslavijo, češ da pri tako velikem načrtu ne gre za 100.000 Slovencev več ali manj, toda ali bi se ne mogli vrniti pri svojih zahtevah na plebiscitno cono A.«<sup>21</sup>

Čeprav so na kanadskem zunanjem ministrstvu menili, da bi lahko zavezniška podpora obnovi Avstrije okrepila tudi jugoslovansko državno idejo, je bil Cankar

<sup>18</sup> Rybařevo pismo Cankarju, 23. 2. 1944, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>19</sup> Rybařevo pismo Cankarju, 23. 2. 1944, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>20</sup> *Gabrovřkov dnevnik – Msgr. Gabrovřeks Diary 1941–1945* (ed. Janez Arnež), Ljubljana – Washington 1997, 50.

<sup>21</sup> Cankarjevo pismo Gabrovřku, 15. 11. 1943, ARS, OZIC, fascikel 6.

pri ocenah precej bolj previden: »Zdi se mi, nasprotno, da je sedaj samo treba hoteti in bi se Jugoslavija razdelila. Če se Hrvati in Slovenci pridružijo ameriškim Srbom v njih razdorni volji, bi se mi mogli priključiti Avstriji kot federativni deli; toda to nam nikakor ne kaže: Svojo zemljo na Primorskem in Koroškem bomo lažje dobili kot Jugoslovani; naši gospodarstveniki vidijo za nas več možnosti v industrijski praznem Balkanu; z Avstrijci in Madžari kot partnerji bomo kmalu zopet politična in gospodarska raja; zaradi česar Čehi ne žele take politične tvorbe; nam je mesto dano po naravi med balkanskimi Slovani. Toda z obnovo Avstrije vstaja zopet vprašanje Trsta, ki ga bo Avstrija potrebovala, če naj se otrese Nemčije, kakor tudi Češka in Madžarska. Zdi se mi to en razlog več, da pripravimo načrt statuta za Trst, ki bo zadovoljil tudi naše bodoče sosede, s katerimi bomo morali vsekakor poskusiti živeti v prijateljskem in gospodarskem sodelovanju.«<sup>22</sup>

Kot Cankar je imel takrat bojazni glede možnega vpliva moskovske odločitve o obnovi Avstrije na občutljiva razmerja med Srbi, Hrvati in Slovenci tudi srbski politik v londonskem izgnanstvu Milan Grol. Slednji je celo posumil, da so se Britanci s Sovjeti dogovorili za delitev interesnih sfer na ozemlju Jugoslavije. Grolu se je zdelo »pošastno«, če bi se v tem primeru Srbi morali vrniti v leto 1914, Slovenci in Hrvati pa vključiti v novo Avstro-Ogrsko.<sup>23</sup> Kljub temu da ni izključeval tudi takšnega scenarija, je Cankar v utrditvi zavezništva med tremi velesilami na moskovski konferenci videl več pozitivnih kot negativnih učinkov. V že omenjenem pismu Gabrovšku, ki je bil očitno bolj pesimistično razpoložen, je takole strnil svoje poglede na dogovore med tremi velesilami glede Balkana: »Ne vem, zakaj ste tako črnogledi po moskovski konferenci, ki je bila v resnici zelo uspešna. Važno za ves svet je, da so se Američani in Angleži vrnili s prepričanjem, da je lojalno sodelovanje z Moskvo mogoče, za nas pa sta važni, mislim, zlasti dve stvari. [Sovjetski zunanji minister] Molotov je tam izjavil, da Sovjeti nimajo posebnih interesov (not concerned) na Balkanu – in da to misli zares, potrjuje morda včerajšnje bombardiranje Sofije – in Avstrija se ima zopet osamosvojiti. Kar se prvega tiče, smemo sprejeti, da je Molotov govoril resnico, da Sovjeti ne nameravajo delovati na bolševiziranju Balkana; zakaj če to nameravajo, jih najbrže nihče ne bo mogel ustaviti, toda obenem bi se morali začeti pripravljati na novo svetovno vojno, ki je gotovo ne žele. Če splošna revolucija res ni več v rusko korist, kakor je britanska diplomacija prepričana po moskovski konferenci,

<sup>22</sup> Cankarjevo pismo Gabrovšku, 15. 11. 1943, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>23</sup> GROL 1990, cit. n. 14, p. 491.

kaj iz tega sledi glede Jugoslavije? Angleški uradni krogi ne taje, da si mislijo bodočnost na Balkanu kot kratko okupacijo po zavezniških četah, svobodne volitve medtem, in potem nov red, s kraljem ali brez njega, s federacijo ali brez nje, kakor bo 'narod hotel'. Če se to zgodi, bodo komunisti kandidirali, toda večine ne bodo dobili, in potem bomo v normalnem toku. Če bi pa komunisti vendarle dobili večino, bi se sovjetizacija Balkana mogla izvršiti samo v sovjetizirani Evropi. V tem slučaju bo to višja moč kot slovenska volja, narod bo uredil svoje življenje na novih podlagah in živel dalje, da se o pravem času zopet preuredi po potrebi. Ni žalovati za ničemer, česar življenje ne mara več, niti za ljudmi, niti za njihovimi ustanovami. ... Morda je sedaj čas zrel, da se tudi Bolgarija pridruži Jugoslaviji kot federativen del in da se tako ustvari centralna sila na Balkanu, ki bi bila jedro večje unije, toda o tem je še prezgodaj govoriti; ta zveza je odvisna zlasti od Srbov in Bolgarov. Za sedaj vsekakor Jugoslavija, in ta se mora zunanje-politično najtesneje nasloniti na Rusijo. Mi nujno potrebujemo veliko silo za svojim hrbtom, ker so Anglija, Amerika in bodoča Francija geografski in duhovno predaleč, da bi nam bile v resnično pomoč proti Nemčiji in Italiji, in ker imamo teritorialne zahteve, ki jih ne bomo dosegli brez krepke pomoči enega izmed velikih zaveznikov.«<sup>24</sup>

Očitno je Cankar tudi začutil, da je nastopil čas za izpolnitev starih želja pokojnih prvakov Antona Korošca in Frana Kulovca po združitvi Jugoslavije in Bolgarije v balkansko federacijo. In podobno kot so prvaki Slovenske ljudske stranke že v dvajsetih letih 20. stoletja ocenjevali, da je takšno federacijo mogoče oblikovati samo ob podpori Rusije, je Cankar menil, da je naslonitev na Sovjete slovenski narodni interes. Na predvečer drugega zasedanja Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (Avnoj) v Jajcu, ki je 29. novembra 1943 izseljenski vladi odrekel pravico do zastopanja jugoslovanskih narodov, kralju pa prepovedal vrnitev v domovino,<sup>25</sup> je Cankar odnose s Sovjetsko zvezo postavil na vrh prioritete slovenske politike.

Med službovanjem v Kanadi si je sicer Cankar pridobil velik ugled v očeh premierja Williama Lyona Mackenzieja Kinga, ki se mu je jugoslovanski poslanik od njunega prvega srečanja naprej zdel »zelo prijeten in razumevajoč človek«. V Ottawi sta bila tako rekoč soseda, oddaljena komaj nekaj hiš. V premierjevem dnevniku najdemo številne zapise, ki pričajo o tem, kako je bil Mackenzie King navdušen nad Cankarjevim intelektualnim obzorjem, a tudi prefinjenim okusom,

<sup>24</sup> Cankarjevo pismo Gabrovšku, 15. 11. 1943, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>25</sup> Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, Zagreb 1981, p. 22.

s katerim je Cankar opremil jugoslovansko rezidenco, v kateri je bil premier reden gost.<sup>26</sup>

25. novembra 1943 je Cankarja obiskal britanski visoki komisar Malcolm MacDonald in mu prenesel najnovejša stališča uradnega Londona. Seznanil ga je, da si Velika Britanija želi »prijateljstvo z Rusijo za vsako ceno, razen na račun neposredne britanske varnosti in neposrednih britanskih interesov, ker misli, da je samo tako mogoče preprečiti serijo revolucij v Evropi in novo svetovno vojsko«. Sicer so bili Britanci »prepričani, da je tako prijateljstvo mogoče, ker verujejo, da bo Rusija potrebovala 50 let, da se notranje utrdi in restavrira, a ne izključujejo možnosti, da bodo Sovjeti podpirali lokalne komunizme v Evropi, če bodo dovolj močni, da to opravijo obenem z restavracijskim delom doma«. Na Balkanu naj bi Britanci nameravali obnoviti »prejšnje države«, ruskega stališča pa naj še ne bi poznali. Velika Britanija naj bi se po vojni zavzemala, »da se uveljavi volja naroda v vsaki državi, tudi če bi se odločil za komunizem«, vendar pa naj takšen izid ne bi bil verjeten, če »bodo volitve resnično svobodne«. Prav zato naj bi bili Britanci »odločeni, da po okupaciji preprečijo komunistično nasilje, prevare in potvarjanje narodne volje, česar se mnogi bojijo«, vendar samo v primeru, če bi bilo to mogoče, »ne da bi se politično razšli z Rusijo«. Medtem ko je Miha Krek menil, da naj bi Rusija prepustila Balkan Britancem, je Cankar od visokega komisarja izvedel, da Britanci »priznajo Rusiji prvenstvo interesov na Balkanu«.<sup>27</sup>

Cankar je imel o partizanih drugačno mnenje, kar je poudaril tudi v pismu Kreku 3. januarja 1944, v katerem je omenil celo možnost svojega odstopa: »Purić je popolnoma nemogoč, in če ostane on, v kar po obvestilih tukajšnjih angleških krogov ne verjamem, mislim, da ne bom mogel ostati jaz. On besno napada večino lastne dežele, Britance zmerja, da so blazni in izdajalci Jugoslavije – vse to dobesedno – obrcava Rusijo in prezira mnenje Amerike. Vse je obesil na Mihailovića in se s tem nezanesljivim orožjem hoče boriti proti srbskim partizanom, Hrvatom, Slovencem in proti vsem velesilam, ki so v vojski z Nemčijo. Ali je to mogoče razumeti?« Cankar je takrat še upal, da se resnosti položaja zaveda vsaj monarh: »Kralju sem v novoletnem voščilu priporočil vse, kar Purić obsoja: prijateljstvo z vsemi velesilami in sporazum s partizani, kar je edina pot, da se dinastija (ki jo smatram za potrebno) vrne. Vse hoče Jugoslavijo: partizani, Rusija, Anglija, Amerika in vsi priznavajo kralja. In kdo noče Jugoslavije, kdo ruši kralja?« Can-

<sup>26</sup> Cf. *The Diaries of William Lyon Mackenzie King*, Library and Archives Canada, <http://www.collectionscanada.gc.ca/databases/king/>, pridobljeno: 17. 7. 2009.

<sup>27</sup> Cankarjevo pismo Gabrovšku, 26. 11. 1943, ARS, OZIC, fascikel 6.

kar je Kreka pozval, da odreče podporo domobrancem v domovini: »Pred vsem je potrebno prijateljstvo z Rusijo. Brez njene direktne pomoči ne bomo mogli ureničiti svojih narodnih aspiracij. V tem oziru je Bela garda na Slovenskem tragično breme naše narodne politike. Jaz bi mislil, še vedno, da bi se Vi morali javno odpovedati tem brezplačnim žandarjem – poprej laškim in sedaj nemškim – naj stane, kar hoče, tudi prijateljstvo mnogih zvestih, a neopravičljivo kratkovidnih in ozkosrčnih ljudi. Po vsem tem vidite, koliko je možnosti, da bi sprejel mesto v vladi. Ali novo politiko, zunaj in znotraj, ali naj kdo drugi slepi svet, da Slovenci soodločajo pri državnem vodstvu.«<sup>28</sup>

## Pakt s Titom

Na vztrajanje Petra II. in njegovega kroga zaupnikov pri podpori Mihailovičevemu četniškemu gibanju je Cankar gledal kritično, saj je ocenil, da ima Tito večjo podporo pri zaveznikih. Tako je februarja 1944 sporočil kralju, da odstopa s poslaniškega mesta, ker se ne strinja s politiko predsednika vlade Purića. Marca je dobil kraljevi odlok o upokojitvi. Ponudbo Mackenzieja Kinga, naj sprejme kanadsko državljanstvo, kar bi mu zagotovilo poslaniško funkcijo v Evropi ali ZDA, je zavrnil. Razloge za svoj odstop je premierju pojasnil v pismu. Kot ključno je izpostavil poslabšanje odnosov Purićeve vlade z zavezniki, še zlasti s Sovjetsko zvezo. Medtem ko je Simović po radiu sporočil poziv Jugoslovanom, naj se pridružijo partizanom, je Purić vztrajal pri podpori Mihailoviću. In ko je naposled še Churchill v svojem govoru v parlamentu 22. februarja 1944 opisal svoje videnje razmer v Jugoslaviji, se je Cankar odločil, da odstopi.<sup>29</sup> Mackenzie King je v odgovoru obžaloval poslaničnikov odstop, a je hkrati poudaril, da razume njegove razloge, in izrazil upanje na skorajšnji konec nesreč, ki so doletele Jugoslavijo.<sup>30</sup>

Podrobneje je razloge za svoj odstop Cankar opisal v pismu nekdanjemu sodelavcu na poslaništvu v Buenos Airesu Viktorju Kjudru: »Naša zunanja politika je v ostrem sporu z Rusijo, v popolnem nesoglasju z Britanijo – prvo ostavko sem podal po Churchillovem govoru, v katerem je obsodil Mihailovića – in v latentnem nasprotstvu z Ameriko. Mislim, da s tako politiko moramo izgubiti vojsko, to je

<sup>28</sup> Cankarjevo pismo Kreku, 3. 1. 1944, Arhiv Studia Slovenica, fond SS1, Zbirka gradiva politikov Slovenske ljudske stranke, škatla 51.

<sup>29</sup> Cankarjevo pismo Mackenzieju Kingu, 6. 3. 1944, National Archives Canada, William Lyon Mackenzie King Fonds, Reference Number MG 26 J1, vol. 336.

<sup>30</sup> Pismo Mackenzieja Kinga Cankarju, 7. 3. 1944, ARS, OZIC, fascikel 6.

izgubiti vse tisto, zaradi česar je ta vojska imela za nas svoj smisel. Zdi se mi gotovo, da se naše narodne pravice dajo uveljaviti v Primorju samo s pomočjo Rusije in da se gotovo ne dajo uspešno braniti proti ruski volji, zlasti če imamo še Britanijo proti sebi, ki bo zaradi mira v Sredozemlju vedno gledala, da ne pokvari svojih odnosov z Italijo. Za Purića, ki je neinteligenten, prazen in nadut človek, to seveda niso nobeni razlogi, da bi iskal prijateljstva Rusije; zanj in za klico okrog njega so smer naše zunanje politike odločili naši notranjepolitični odnosi. Notranjepolitični program te vlade je, da z Mihailovićevo vojsko takoj po osvoboditvi Balkana zasede tisto, kar smatra za srbsko v Jugoslaviji, in to je razen Bosne, Hercegovine in Južne Dalmacije tudi Hrvatska tja do Siska, nato pa da se razgovori s Hrvati; kakšna bi bila ta federacija potem, je vse eno, pripravljeni bi bili dati Hrvatom 'carte blanche'. Ta program je nastal potem, ko se je pokazalo, da samostojne velike Srbije ni mogoče ustvariti, ker razen naroda doma hoče Jugoslavijo tudi ves mednarodni svet. Jaz sem mislil, da ne smem biti orodje v rokah takih mahinacij, zlasti ker bi ne mogel nikomur doma dopovedati, da sem ostal v službi iz katerihkoli drugih razen gmotnih razlogov. Preden sem odšel, sem se seveda posvetoval z vsemi našimi mednarodnimi prijatelji in sem ravnal v sporazumu z njimi. Prepričan sem, da mi bo tudi bodočnost dala prav, toda za enkrat je seveda precej težko prenašati vse, kar se godi na levi in desni.«<sup>31</sup>

Svojega mnenja o Titovih vojakihi pa ni Cankar spremenil niti ob vesteh iz domovine, da so partizani zverinsko umorili njegovega svaka Rada in svakinjo Ksenijo Hribar, sicer gospodarja gradu Strmol. Ko ga je 15. marca 1944 obiskal Mackenzie King, mu je sicer zaupal, da »mora nekaj izvedeti, vendar o tem ne sme govoriti«. Kljub družinski tragediji je namreč osebna čustva podredil političnemu razmisleku, ki je narekoval potrebo po sodelovanju s partizani.<sup>32</sup> Proti koncu vojne je bil nosilec prihajajočega režima očitno pripravljen marsikaj odpustiti.

Po sklenitvi sporazuma med maršalom Titom in hrvaškim banom Ivanom Šubašićem na Visu je bil v novo vlado predlagan tudi Cankar. 7. julija 1944 je bil imenovan za ministra za prosveto, pošto in telegraf v kraljevi vladi pod Šubašićevim predsedstvom, še isti mesec pa se je iz Ottawe preselil v London. 18. avgusta 1944 se je Cankar na Visu sestal s Titom, ki ga je prepričal, da ne on ne Rusi nočejo v Jugoslaviji uvesti komunizma. Titov samozavestni nastop je na Cankarja napravil

<sup>31</sup> Cankarjevo pismo Kjudru, 30. 4. 1944, ARS, OZIC, fascikel 6.

<sup>32</sup> *The Diaries of William Lyon Mackenzie King*, Library and Archives Canada, <http://www.collectionscanada.gc.ca/databases/king/>, 15. 3. 1944, pridobljeno: 17. 7. 2009.

velik vtis in poglobil njegove dvome o smiselnosti vztrajanja v Šubašičevi vladi. Tito mu je naslednji dan sicer svetoval, da v njej vztraja, na koncu pa mu je predlagal nadaljevanje kariere v diplomaciji. Pod vtisom pogovora s Titom je Cankar poslal pismo ljubljanskemu škofu Gregoriju Rožmanu, naj s svojo avtoriteto doseže vključitev domobranskih enot v partizanske. Za ta korak se je zavzel tudi v izjavi, ki jo je kot »bivši član vodstva Slovenske ljudske stranke« podal za časopis *Slovenski poročevalec*.<sup>33</sup>

29. septembra 1944 je Cankar naposled uresničil namero, ki jo je zaupal že Titu na Visu, in odstopil s položaja ministra. V pismu Šubašiču je kot povod navedel Reutersovo vest, da je Rdeča armada dobila dovoljenje Avnoja za začasen vstop v Jugoslavijo pod pogojem, da bo uprava ozemelj predana Avnoju. Cankar je sicer izrazil prepričanje, da bo jugoslovansko ljudstvo nedvomno pozdravilo prihod Rdeče armade »kot bratske ruske vojske«. Vendar pa Šubašičeva vlada ni bila niti konzultirana niti obveščena o nameravanem koraku Sovjetov, »ki pomeni zgodovinski obrat v našem narodnem življenju«. S svojim odstopom je želel Cankar opozoriti na potrebo po »popolnem soglasju z vsemi velikimi zavezniki«, zato bi bilo treba v duhu sporazuma med Šubašičem in Titom ustanoviti novo vlado, »s katero bi Sovjetska zveza lahko harmonično sodelovala«.<sup>34</sup>

Alojzij Kuhar je v pismu Francu Snoju 11. oktobra 1944 branil Cankarjevo potezo: »Izidor pa stoji na stališču, oprtem, kakor pravi, na tehtnih dokazih, da slovenskih nacionalnih teženj na Primorskem in Koroškem ne bo mogoče uresničiti razven z rusko pomočjo. Obe drugi velesili tega namena nimata. Le Rusija lahko to izsili. Da pa Rusija to misli izsiliti, je dokazano po zelo odločnih Titovih izjavah. ... C[ankar] torej igra rusko karto stoodstotno. Če že, potem pa boljše popolnoma kot cagavo. C[ankar] je hotel s tem dati Š[ubašiču] priložnost, da gre k zapadnim zaveznikom in jih opozori na težave, ki jih ima, in da se zna zgoditi, da se bo ves naš narod obrnil k Rusom že samo zaradi tega, ker mu ne preostane drugo sredstvo, da reši svoje nacionalne težnje, ki so za nas Slovence res vprašanje, od katerega je odvisen naš nacionalni survival.« Cankarjev odstop pa je imel tudi notranjepolitično ozadje. Ker je Cankar ugotovil, da »dejansko ne predstavlja nobene politične skupine«, si je prizadeval, da Slovenska ljudska stranka vendarle spravi v vlado nekoga, ki je med vojno ostal doma. Snaj je takšno razmišljanje podpiral: »Tako bi se vsaj nekaj od naše skupine dalo rešiti tja v novo

<sup>33</sup> Izidor CANKAR, *Londonski dnevnik 1944–1945* (ed. Lojze Gostiša), Ljubljana 1985, pp. 71–73.

<sup>34</sup> Cankarjeva odstopna izjava Šubašiču, 29. 9. 1944, Arhiv Studia Slovenica, fond ASS1, Zbirka Alojzija Kuharja [dalje: ASS1, ZAK], škatla 16.

dobo. Skupina morda ni prava beseda. Boljše bi bilo reči nekaj od konserv[ativnih] elementov.«<sup>35</sup>

Zaradi odstopa si je Cankar v tisku slovenskega protirevolucionarnega tabo-  
ra nakopal številne kritike. Med drugim so ga označili kot »prvo podgano«, ki  
»je že zapustila Titovo londonsko barko«, saj »aristokratskemu uživalcu lepote  
in drugih dobrot starega reda« očitno »ne diši, da bi moral s Šubašićem v Beo-  
grad«. Tam bi se namreč moral soočiti z rezultati komunističnega režima, ki ga  
predstavljajo »razočarani maščevalci in pištrole GPU«. Njemu in njegovim somi-  
šljenikom, ki so se odrekli uradni usmeritvi stranke, naj bi bil »komunizem všeč  
samo, če ga lahko uživajo iz daljave nekaj tisoč kilometrov in v starem buržuj-  
skem razkošju«. <sup>36</sup>

Cankar se je seveda zavedal usodnosti bratomornega boja v domovini. V pi-  
smih Niči je tako poročal o številnih človeških usodah, ki jih je zaznamovalo nasi-  
lje v rodni deželi. Tudi njegov ljubljanski oskrbnik Senekovič je bil hudo kaznovan,  
ker je zavrnil ponudbo Leona Rupnika, da prevzame vodenje njegove predsedniške  
pisarne. Aretirali so ga Nemci in ga odpeljali v Dachau, kjer je tik pred osvobo-  
ditvijo umrl. Kasneje je Cankar izvedel, da naj bi bili domobranci pred umikom  
iz Ljubljane vdrli v stanovanje na Prešernovi ulici in hoteli s seboj odnesti nekaj  
njegovih dragocenih knjig. Senekovičeva soproga jim je povedala, da je to knjižni-  
ca Izidorja Cankarja. Ob omembi Cankarjevega imena so se menda domobranci  
premislili in zapustili stanovanje. <sup>37</sup> Očitno je njegovo ime še vedno nekaj veljalo  
tudi »na drugi strani«.

15. februarja 1945 je Šubašićeva vlada naposled odpotovala iz Londona v Beo-  
grad. Vladni skupini se je pridružil tudi Cankar, čeprav ni imel več nobene funkci-  
je. Ko je o svojem odhodu obvestil ženo, je moral priznati, da so številni »še vedno  
zelo hudi«, ker je zapustil vlado. Kljub temu je menil, da je to moral storiti, ker naj  
bi bil »docela neprimeren za sedanje kravje kupčije«. Prepričan je bil, da ga čaka  
novo veleposlaniško mesto. <sup>38</sup> To je držalo. V času, ko je bila v Jugoslaviji demokra-  
tična ureditev na kocki, mu je bilo namenjeno, da odide za poslanika v zibelko de-  
mokracije. 11. maja 1945 je bil imenovan za pooblaščenega ministra in izrednega  
poslanika v Atenah, kjer pa mu ni bilo usojeno dolgo ostati.

<sup>35</sup> Kuharjevo pismo Snoju, 11. 10. 1944, ASS1, ZAK, škatla 16.

<sup>36</sup> Andrej RAHTEN, Izidor Cankar, *Nova slovenska biografija. Življenja in dela*, III, Ljubljana 2009, pp. 51–60.

<sup>37</sup> Izidorjeva pisma Niči Cankar, 10. 5., 28. 5. in 9. 6. 1945, ARS, OZIC, fascikel 3.

<sup>38</sup> Izidorjevo pismo Niči Cankar, 14. 2. 1945, ARS, OZIC, fascikel 3.

## Prihod »novega družbenega reda« in upokojitev

Potem ko se je Cankar razšel z vodstvom Slovenske ljudske stranke v emigraciji, si je poiskal zaveznike v krogu Edvarda Kocbeka. Skupaj z njim si je postavil za cilj, »da privzamemo novi red v družbenih in gospodarskih ter političnih osnovah in da v okviru tega reda skušamo uveljaviti vrednote, ki mu manjkajo«. A kmalu je spoznal, da njegove vrednote niso združljive z »novim družbenim redom«.

Nova družbena stvarnost je bila Cankarju vse manj všeč. To je že med svojim dolгим dopustom v Beogradu večkrat povedal tudi Kocbeku, h kateremu je zahajal skupaj s prijateljico Marjano Savinšek. Kocbek ga je sicer v svojo družbo rad sprejemal, vendar se je včasih ob njem počutil inferiornega. 10. februarja 1946 je takole opisal eno od kosil pri operni pevki Aniti Mezetovi v Beogradu: »Cankar družbo preveč intelektualizira, čeprav se rad šali. Toda to me ne moti toliko kakor dejstvo, da se med njim, Anico [Anito] in Marjano v vsaki družbi pokažejo obrisi psihologije ljudi, ki imajo svoje življenjsko težišče v dobi med svetovnim vojnama in v tisti kvazi sreči in blagostanju. Vsem trem se pozna v govoru, podzavestno seveda najbolj v čustvovanju, da so neke vrste brodolomci in da se ne morejo več vživeti v današnjo dobo. Njihova lepa kultura še prispeva k temu občutku, zdijo se mi včasih kakor ruski aristokratje, razpršeni po prvi svetovni vojni po vsem svetu in ki so dosegli maksimum svojega zadovoljstva v izrazih svoje superiornosti. Ob njih imam namreč vedno občutek partizanskega bitja, ki kljub vsemu nosi neko krivdo za njihov položaj in ki do njega ne morejo dobiti razmerja. Zdim se jim tudi manj izobražen, spreten in fin, kakor so to ljudje à la Izidor Cankar.«<sup>39</sup>

V pogovoru s Kocbekom 4. decembra 1946 je Cankar prišel do naslednje ugotovitve: »Čim bolj si pridobivam izkustva, tem bolj vem, da komunizem ni nova človeška religija. Nima tistih veličastnih religioznih potez, kakor jih je po krščanstvu prinesel in imel islam. Res ne vidim psiholoških, duhovnih razlik med nacizmom in komunizmom. Oboje degenerira človeka, ga relativizira, napolni z demonijo, obsodi na temne strasti, sovraštvo. Zadnje razkrajanje razuma.«<sup>40</sup> Komaj tri mesece kasneje, 8. marca 1947, so Cankarja upokojili. Na podlagi ohranjenih virov ni mogoče trditi, da je odločitev zunanjega ministrstva kakor koli problematiziral. Že med dolгим dopustom, ko je slutil, da se ne bo več vrnil v Atene, se je nekako vdal v usodo. To se jasno vidi iz pisma, ki ga je 21. septembra 1946 poslal ženi iz

<sup>39</sup> Edvard KOCBEK, *Dnevnik 1946*, I (ed. Tone Pavček in Jaša L. Zlobec), Ljubljana 1991, p. 72.

<sup>40</sup> IDEM, *Dnevnik 1946*, II, p. 173.

Arandelovca: »Jaz nočem s svojimi željami posegati v usodo – prepustil ji bom, naj sama odloči.«<sup>41</sup> Očitno je bil s ponovnim umikom iz politike zadovoljen. Še vedno mu je ostalo pisanje knjig in znanstvenih študij. Ne nazadnje je bilo to vedno njegovo najljubše opravilo.

Prav tako se tudi po vojni ni odpovedal romancam, ki so bile stalnica njegovega življenja in s katerimi se je bila dolga leta pripravljena sprijazniti tudi njegova soproga Niča. Cankar je po upokojitvi še vedno precej potoval, spet večinoma sam, brez soproge. Odnos med zakoncema je bil sicer na zunaj povsem konvencionalen, a vendarle je bilo od vsega začetka mogoče opaziti, da sta si pravila zakonskega življenja razlagala zelo liberalno. Ko je bil Cankar še v Beogradu, se mu je na primer zdelo normalno, da je ženi naročal, naj mu pisma pošilja kar na naslov Marjane Savinškove, češ da sam ne ve, kako bo z njim, medtem ko naj bi Savinškova vedno vedela, kje je.<sup>42</sup> Prav tako se mu je za božični večer leta 1946 zdelo povsem primerno, da ga je preživel pri Savinškovi v Beogradu, ne pa v družbi soproge, ki je ostala v Atenah.<sup>43</sup> Tudi Kocbek si je v svoj dnevnik opravlljivo zabeležil, da se je Cankar vračal od Savinškove ponoči.<sup>44</sup> Zapletel se je tudi v zvezo z njeno sestro Anito Meze, ki je bila očitno nekakšna usodna ženska slovenskih meščanskih politikov.<sup>45</sup> Ne samo da ji je rad prisluhnil Anton Korošec, ohranjena je tudi njena zanimiva korespondenca s Franom Saleškim Finžgarjem. Iz enega od pisem, ki ga je operna diva iz Beograda pisala trnovskemu župniku, je razvidno, da je tako Cankarja kot tudi njegovega največjega prijatelja med duhovniki in Mezetovo povezovalo občudovanje lepot Gozda - Martuljka.<sup>46</sup>

Kljub upokojitvi Cankar torej ni miroval ne v zasebnem ne v strokovnem življenju. Deloval je kot predsednik upravnega odbora Narodne galerije, nato pa kot član strokovnega sveta Narodne in Moderne galerije. Leta 1953 je bil izvoljen za rednega člana SAZU-ja. Naslednje leto se je ločil od Niče. Postajal je vse bolj osamljen.

<sup>41</sup> Izidorjevo pismo Niči Cankar, 21. 9. 1946, ARS, OZIC, fascikel 3.

<sup>42</sup> Izidorjevo pismo Niči Cankar, 3. 9. 1946, ARS, OZIC, fascikel 3.

<sup>43</sup> Izidorjevo pismo Niči Cankar, 29. 12. 1946, ARS, OZIC, fascikel 3.

<sup>44</sup> KOCBEK 1991, cit. n. 40, p. 174.

<sup>45</sup> Prim. uradni zaznamek avtorjevega pogovora z Lojzetom Gostišo, 18. 10. 2010, Arhiv Studia diplomatica Slovenica [dalje: ASDS].

<sup>46</sup> Pismo Mezetove Finžgarju, 23. 9. 1948, Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Zapuščina Frana Saleškega Finžgarja. Prim. pismo Angelike Hribar avtorju, 22. 9. 2010, ASDS. V družinskem arhivu Hribarjevih so med Ničinimi in drugimi zapisi tudi pisma Mezetove, kar mi pred pisnim opozorilom Angelike Hribar ni bilo znano, in v citirani monografiji o Izidorju Cankarju sem eno od pisem iz leta 1949 pomotoma pripisal njegovi soprogi.

Kipar Jakob Savinšek, ki ga je v tistih letih večkrat srečal, je v intervjuju Marji Boršnikovi leto po njegovi smrti zaupal, da »zadnje čase nihče ni več prihajal k njemu«. Prijatelj naj ne bi več imel, še zlasti po smrti pesnika Pavla Golie. Savinšek, ki je izdelal portret Izidorja Cankarja, je v omenjenem intervjuju kot Cankarjevi glavni značilnosti navedel »cinizem« in »brutalnopohlepni obup«. A obenem ga je presunila »bolečina do skrajnosti osamljenega človeka, ki je bil nekoč ves svet lepote njegov in jo je lahko vsemu svetu razdajal«. <sup>47</sup> Izidor Cankar je umrl za možgansko kapjo 22. septembra 1958 v sanatoriju Emona.

---

<sup>47</sup> RAHTEN 2009, cit. n. 36, p. 60.

---

## Landmarks in Izidor Cankar's Life

---

### SUMMARY

Izidor Cankar is not unknown in Slovenia, although he is less alive and present in the consciousness of the Slovenians than his more famous cousin, the writer Ivan Cankar. Izidor could never boast the writing talent of his relative, but he excelled at combining expert knowledge in various fields, from art and literary history to diplomacy and politics. As a high-ranking politician of the Slovene People's Party, he was among the co-creators of the Yugoslav state. From 1936, Cankar served as Royal Minister Plenipotentiary and Envoy Extraordinary of Yugoslavia to Buenos Aires. When the Axis Powers attacked Yugoslavia in 1941, he was reassigned to Canada. Some of the leaders of the Slovene People's Party, to which Cankar remained ideologically (if not always also formally) loyal until 1944, managed to flee abroad. Cankar was one of the few members of the Slovenian political and intellectual elite to seek refuge with the Allies, which is why he could be very useful in presenting Slovenian national demands. His diplomatic term of office in Ottawa, which began in 1942, thus passed entirely under conditions of war. Under the Axis occupation, his homeland was engulfed in civil war. Tito's partisans soon earned the respect of the Allies, but not the recognition of their political power. The Kingdom of Yugoslavia lived on only in the correspondence of its ministers and diplomats. The form of government that was to replace it was a great mystery to all. Cankar was thus caught between two states, one already part of history and the other in the making. To Cankar's great disappointment, the government of the Kingdom of Yugoslavia in exile found itself on the defensive in the international sphere. When it turned out that, the tactics of Draža Mihailović, commander of the Yugoslav Royal Army, were not meeting the expectations of the Allies, the leader of the Yugoslav communists, Josip Broz Tito, took advantage of the opportunity to cash in on the partisans' success in their struggle against the Axis also in the diplomatic arena. In 1944, Cankar resigned as ambassador to Canada in protest because the government in exile still supported Mihailović, but then, after a short retirement, entered a coalition government of the Ban of Croatia under Ivan Šubašić. His ministerial career was short-lived as he resigned three months later, as he had failed in his attempts to persuade the leadership of the Slovene People's Party to support the politics of agreement and the fact that the Soviet Union did not recognise the coalition government, but only Tito's communist leadership. After his return to Yugoslavia, Cankar experienced what must have been an agonising period of adapting to the communists' rise to power. Although Tito appointed him Minister Plenipotentiary and Envoy Extraordinary to Athens after the war he was already politically isolated. He finally retired in 1947 and was "enabled" to return to his old love, art history.